

В.Ю.Васильєв*

ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ КЕРІВНИЦТВА РКП(б) ТА КП(б)У НА СВІТОВУ РЕВОЛЮЦІЮ В КОНТЕКСТІ РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ВІЙНИ 1920 р.

У статті аналізуються зміни в теоретичних поглядах на «світову революцію» й «будівництво комунізму» лідерів РКП(б) та КП(б)У, їх політичні дії під час радянсько-польської війни 1920 р.

Радянсько-польська війна 1920 р. завжди привертала увагу істориків. Карколомні події, швидкі зміни позицій держав і політичних сил, настроїв різних соціальних груп у країнах, що брали участь у війні, парадоксальність історичних процесів становлять неабияку складність для наукового аналізу та інтелектуальних інтерпретацій.

Існує значна кількість наукової літератури, присвячена цій війні. До кінця 1980-х – початку 1990-х рр. дослідники в СРСР під впливом політико-ідеологічних настанов підкреслювали загарбницький характер зовнішньої політики Польщі, «усенародний» опір населення РСФРР та УСРР польським військам, «мудре» керівництво РКП(б) і виняткову роль її вождя В.Леніна в організації «перемоги над білопанською Польщею»¹.

У другій половині ХХ ст. в англomовній історіографії з'явилася низка праць із проблем громадянської війни в Росії, автори яких торкалися й радянсько-польської війни 1920 р.² Написані на обмеженому колі доступних джерел, книги з різних ідеологічних позицій висвітлювали події війни на території України. Усі вони, за винятком окремих досліджень, мали «російськоцентричну» спрямованість і не враховували специфіку історичних процесів в Україні.

---

* *Васильєв Валерій Юрійович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.*

Протягом останніх років з'явилися дисертаційні³ та монографічні дослідження⁴ вітчизняних істориків із проблем російсько-українських, польсько-українських і російсько-польських відносин у 1920 р., зовнішньої політики країн Центральної та Східної Європи того часу. Науковці зробили спроби підійти до розгляду цієї проблематики з нових, неупереджених позицій. Дослідження вчених свідчать, що поступово набирає сили «україноцентричний» підхід до висвітлення подій, свідомо позиція розгляду радянсько-польської війни з погляду національних інтересів України.

Важливою складовою процесу переосмислення історичних процесів став аналіз концептуальних засад комуністичного режиму в Україні. Наприклад, С.Кульчицький обґрунтовано вважає суттєвою рисою політики керівництва РКП(б) в Україні протягом перших 10 років радянської влади відмову від концепції світової революції та перехід до ідеї «капіталістичного оточення», наслідком чого стала ізоляція СРСР в Європі⁵.

Проте ще попереду повномасштабний аналіз документів, що зберігаються в архівах Російської Федерації, США, Польщі, інших країн. Особливе місце серед історичних джерел із цієї проблематики займає листування між більшовицькими вождями того часу. Із різних обставин воно вводилося до наукового обігу в обмеженому вигляді. Дослідження листування дає змогу уточнити суттєві моменти політичного курсу комуністичного керівництва Росії та України, з'ясувати особливості відносин між лідерами двох країн, їх підходи до внутрішньої та зовнішньої політики тощо.

Метою даної статті є висвітлення окремих аспектів відновлення сподівань комуністичних лідерів на світову революцію, їх політичної діяльності, висновків, зроблених після закінчення війни. Зрозуміло, що ця розвідка не претендує на повне розкриття теми, а зосереджується лише на кількох важливих сюжетах.

Зауважимо, що в середині XIX ст. К.Маркс та Ф.Енгельс уважали ймовірною перемогу комунізму у світовому масштабі. В.Ленін та інші керівники російських більшовиків чітко уявляли, що Російська імперія за ступенем свого цивілізаційного розвитку поступається країнам Західної Європи й не готова до негайного впровадження комунізму. Але після жовтневого перевороту 1917 р. у Петрограді вони вважали себе авангардом світової пролетарської революції, сподіваючись на підтримку пролетаріату розвинутих країн світу. Листопадова 1918 р. революція в Німеччині, проголошення радянських республік у Баварії, Словаччині та Угорщині підживлювали такі настрої. Наприкінці 1918 – на початку 1919 рр. деякі керівники РКП(б), діячі комуністичного руху в інших країнах Центральної Європи вважали, що «в Києві починається коридор, який веде в Європу», а «Україна є мостом, через який іде світова революція»⁶. Але «воєнно-комуністична» політика в Україні в 1919 р. спричинила крах радянського уряду Х.Раковського та відступ більшовиків із території України.

На певний час вони пригамували сподівання на пролетарську революцію в розвинутих країнах Західної Європи, утім не відмовилися від таких мрій. Зазначимо, що після завершення Першої світової війни та підписання Версальського мирного договору 28 червня 1919 р. більшовики неодноразово заявляли про «грабіжницький, імперіалістичний характер» нової системи міжнародних відносин. На противагу вони декларували, що підтримують право націй на самовизначення та утворення самостійних держав, національні рухи в Європі та Азії. У лавах РКП(б) широко обговорювалися проблеми поєднання російської революції з національними рухами в Європі та національно-визвольними антиколоніальними війнами в Азії з метою руйнування світової системи імперіалізму.

Із поверненням в Україну наприкінці 1919 – на початку 1920 рр. керівництво РКП(б) проголосило зміну національної політики, уважне ставлення до української мови та культури. Одночасно зберігався курс на об'єднання матеріаль-

них і людських ресурсів Росії й України. На цьому наполягали Х.Раковський⁷ та В.Ленін, який пропонував обережно готувати злиття України з Росією⁸.

Зазначимо, що на той момент керівник Польщі Ю.Пілсудський виступав за відновлення держави як федерації в складі Білорусії, Литви, Латвії, Естонії, значної частини України. Він керувався ідеєю «прометеїзму» – союзу з усіма поневоленими колишньою Російською імперією народами, але підтримував претензії певних польських політичних сил на українські території. Для реалізації стратегічних планів Ю.Пілсудський вів складні переговори з головою Директорії УНР С.Петлюрою, який уважав, що примирення з Польщею може врятувати справу української революції⁹.

Ю.Пілсудський розумів складність свого геополітичного плану й називав свою українську політику «експериментом»¹⁰. Однак головним для нього було не допустити більшовицької експансії в Польщу. За його наказом польські війська у квітні 1919 р. захопили Вільно (Вільнюс), у серпні – Мінськ. Наприкінці січня – на початку лютого 1920 р. окремі польські загоны знаходилися біля Пулина та Чуднова (за 30–40 км від Житомира)¹¹.

Просування польських частин у Білорусії та в Україні на початку 1920 р. переконало більшовиків, що війна неминуча. Після фактичної відмови Польщі від мирних переговорів з РСФРР (22 грудня 1919 р. РНК РСФРР запропонувала Польщі укласти мир) радянських лідерів серйозно непокоїли польсько-українські переговори, а також можливість у разі війни з'єднання польської армії з білою армією генерала П.Врангеля, що перебувала в Криму. За таких умов член політбюро ЦК РКП(б), нарком у справах національностей РСФРР Й.Сталін пропонував використати проти поляків український національний рух у Західній Україні. Нарком закордонних справ РСФРР Г.Чичерин заперечував, щоб не спровокувати війну. 14 лютого 1920 р. він надіслав голові РНК РСФРР В.Леніну листа: «Тов. Сталін хоче, щоб ми вступили в зносини зі східними галичанами й обіцяли їм незалежність. Це є повне порушення нашої лінії щодо Польщі. Ця лінія є послідовною примирливістю й униканням із нашого боку будь-якого наступу. Майбутнє покаже, якими будуть результати, але в будь-якому випадку абсолютно необхідно, щоб провина повністю лягла на польський уряд. Це необхідно вже для того, щоб певним чином впливати на психіку польських проміжних елементів та наших власних мас»¹².

Утім, Г.Чичерин не знав справжніх задумів В.Леніна, який того ж дня надіслав телеграму Й.Сталіну: «...Повідомте точніше, які заходи пропонуєте для створення галицького ударного кулака й для того, щоб не тасувати дивізій; дипломатія наша повинна не шуміти, а мовчати щодо Галичини, чи зв'язалися з М.Тухачевським; наполягайте на відновленні транспорту»¹³. Це свідчить про те, що в середині лютого 1920 р. В.Ленін не тільки передбачав збройне зіткнення з Польщею, але й пропонував створити ударне військове угруповання для захоплення Східної Галичини.

Майже в ті ж самі дні, коли відбулося наведене вище листування між більшовицькими лідерами, пролунали узгоджені з ними заяви так званого «українського радянського уряду», що були спрямовані проти С.Петлюри. Слід зауважити, що цей уряд призначив себе сам: 11 грудня 1919 р., після закінчення VIII партконференції РКП(б) у Москві (2–4 грудня 1919 р.), присутні там українські більшовики створили Всеукраїнський революційний комітет (ВУРК) на чолі з Х.Раковським. За наполяганням В.Леніна у другій декаді лютого 1920 р. Х.Раковський прибув з Москви до Харкова. Через кілька днів він надіслав В.Леніну телеграму про перетворення ВУРК на Раду народних комісарів. 22 лютого Х.Раковський на прохання Г.Чичерина надіслав йому проект ноти польському уряду й підписав її як нарком закордонних справ України: «...Визнання з боку Польщі усілякої української влади, окрім влади робітників... України та її Ра-

ди народних комісарів, що панує нині від Донецького басейну до Дністра, не може створювати умов міцного миру»¹⁴.

Незабаром цю ноту передали польській стороні. Вона не звертала уваги на такі дії. 1 березня 1920 р. за вказівкою Ю.Пілсудського було підготовлено документ для керівного складу польського Волинського фронту, в якому зазначалося, що «голова держави та польський уряд перебувають на позиції безумовного послаблення Росії... У теперішній час польський уряд намагається підтримати національний український рух, щоб створити національну українську державу, і таким шляхом значно послабити Росію, відірвавши від неї найбагатшу на збіжжя та природні копалини окраїну. Провідною ідеєю створення самостійної України є утворення бар'єру між Польщею та Росією й перехід України під польський вплив і забезпечення таким шляхом експансії Польщі як економічної – метою створення собі ринку збуту, так і політичної»¹⁵.

Але не тільки Польща готувалася до війни. 10 березня 1920 р. головнокомандувач збройними силами РСФРР С.Каменєв затвердив план військових дій проти Польщі. 17 березня 1920 р. В.Ленін повідомив Й.Сталіна щодо так званого «Каппівського заколоту» (10–17 березня 1920 р.), у ході якого заколотники захопили Берлін. В.Ленін писав: «Тільки що надійшло повідомлення з Німеччини, що в Берліні відбувається бій, спартаківці захопили частину міста. Хто переможе – невідомо, але для нас необхідно максимально прискорити оволодіння Кримом, щоб мати вповні вільні руки, тому що громадянська війна в Німеччині може змусити нас зрушитися на Захід на допомогу комуністам»¹⁶. Отже, В.Ленін серйозно обмірковував можливість військового походу в Західну Європу з метою встановлення там радянського ладу.

Й.Сталін наполягав на тому, щоб надіслати додаткові червоні дивізії на боротьбу з П.Врангелем. Але В.Ленін побоювався раптового нападу поляків й не підтримав Й.Сталіна. Тоді 2 квітня 1920 р. Й.Сталін написав із Кременчука, де перебував польовий штаб Південно-Західного фронту, В.Леніну: «Я розумію Вашу телеграму так, що ЦК відмовляє у двох дивізіях, попри мої попередження, і тим самим звільняє мене від відповідальності за майбутні ймовірні небажані наслідки на фронті. Хай буде так. Я пам'ятаю рішення політбюро, але оскільки П.Врангель не звертає уваги на це рішення й, навпаки, готується до наступу, притому, цілком імовірно, що він прорве наш фронт, я вважав за свій обов'язок застосувати заходи попередження військово-адміністративного та військово-оперативного характеру. Тільки й усього». В.Ленін залишив резолюцію: «Це дорівнює переносу питання в політбюро. Потрібно спитати всіх членів політбюро»¹⁷.

Безсумнівно, Й.Сталін бачив невпевненість В.Леніна в здійсненні зовнішньополітичного курсу радянської Росії. Це не додавало йому поваги до визнаного вождя більшовиків. Особисті відносини між ними ще з подій під Царицином (Волгоградом) у 1918 р. залишалися складними, так само, як і з членом політбюро ЦК РКП(б), головою Реввійськради (РВР) РСФРР Л.Троцьким.

Після тривалого мовчання щодо радянських пропозицій укласти мирний договір 21 квітня 1920 р. польський уряд зробив офіційну заяву, в якій звинуватив Раднарком у зриві мирних переговорів. Через кілька годин стало зрозумілим, що момент обрали не випадково. Уночі польські війська вивели дві галицькі роти, сформовані в Італії з військовополонених, на передові позиції проти 2-ї та 3-ї галицьких червоних бригад, що стояли в районі Летичева (ці підрозділи Української галицької армії (УГА) тільки в лютому 1920 р. ввійшли до складу Червоної армії, змінивши тризуби на червоні зірки). Настрій тих людей чітко передавав календар, що був надрукований у бригадах: «Де б ми не були, до якої організації не ввійшли б, нам завжди буде світити зірка, що освітлюватиме шлях, та одна єдина дорога: до своєї власної держави, до самостійності, до повної свободи української нації... Хай живе самостійна Україна!»¹⁸.

Після переговорів між земляками – українцями, які воювали в різних арміях, червоні бригади повстали. До них приєдналися колишні галицькі жандарми, які служили охоронцями у Вінницькій губернській ЧК, військовій комендатурі та в'язниці. Вони захопили на деякий час низку радянських установ та залізничний вокзал. При придушенні повстання частину галицьких вояків розстріляли, а решта розбіглася.

У Києві в ніч на 24 квітня заарештували всіх червоних галицьких командирів. Начальник особливого відділу 12-ї армії З.Кацнельсон у телеграмі заступнику начальника особливого відділу ВЧК РСФРР В.Менжинському та начальнику особливого відділу Південно-Західного фронту В.Манцеву заявив, що всі галицькі частини «безумовно, ненадійні». Тому їх роззброїли, а 3 тис. чол. відправили в район Ніжина¹⁹. Із того часу колишні вояки УГА стали об'єктом репресивної політики більшовицького керівництва²⁰.

Л.Троцький, дізнавшись 26 квітня 1920 р. про повстання галицьких бригад, звернувся до членів політбюро ЦК РКП(б): «Становище на Україні потребує найсерйознішої уваги. Бандитизм високо підняв голову. Учинили заколот дві поліцейські бригади та спрямували зброю проти нас. Поряд із заходами воєнного характеру потрібні широкі заходи характеру ідейного. Необхідно негайно перекинути на Україну дуже значну кількість місцевих працівників. Так само потрібно відрядити міцних працівників із центральних відомств. Ми не можемо допустити нового «непорозуміння» на Україні – на цей час воно коштувало б надто дорого. Пропонуємо застосувати героїчні заходи»²¹.

За день до цього звернення, 25 квітня польські війська розпочали широкомасштабний наступ в Україні. Політбюро ЦК РКП(б) 28 квітня заслухало доповідь Й.Сталіна з питань стратегії й доручило Л.Троцькому скласти тези ЦК РКП(б) у зв'язку з початком нової війни. 29 квітня ВЦВК та РНК РСФРР прийняли звернення «До всіх робітників, селян та чесних громадян Росії» у зв'язку з польською війною, написане Л.Троцьким. 30 квітня він відіслав у політбюро ЦК РКП(б) тези «Польський фронт і наші завдання» й виїхав в Україну²².

Оскільки зміст цих документів неодноразово наводився в історичній літературі, не будемо зупинятися на його детальному аналізі. Звернемо увагу на інші факти. Ще 4 квітня 1920 р. політбюро ЦК КП(б)У створило в Харкові Галицький ревком у складі 5 осіб. Щоб не наразитися на міжнародні ускладнення, вирішили: «Галицький ревком не має жодних прав та функцій органу влади, не має жодного відношення до влади, але існує як політична представницька установа, що виступає офіційно у необхідних випадках». Усю нелегальну роботу в Галичці повинен вести тамтешній комітет партії²³. Проте останнього не існувало, тому довелося негайно його створювати. 23–24 квітня 1920 р. на конференції комуністів Східної Галичини у Києві обрали Галицький оргкомітет Східної Галичини КП(б)У на чолі з Ф.Коном²⁴. Після початку польського наступу, 26 квітня 1920 р. ЦК КП(б)У заявив, що необхідно допомогти польському пролетаріату повалити буржуазію²⁵. Такі дії свідчили, що керівники українських більшовиків також сподівалися експортувати пролетарську революцію.

27 квітня 1920 р. Х.Раковський і член РВР Південно-Західного фронту Р.Берзін повідомили Л.Троцькому та Й.Сталіну, що під Києвом склалася критична ситуація. Як і у 1919 р., у тилу червоних військ в Україні спалахували селянські повстання²⁶. Незабаром, 6 травня 1920 р. польські війська ввійшли до Києва.

На цей час територією України просувалася 1-а кінна армія, яка з району Майкопа (Північний Кавказ) передислоковувалася в район Умані. За планом головнокомандувача збройними силами РСФРР С.Каменева, вона повинна була перейти в оперативне підпорядкування Південно-Західного фронту, наступ якого на поляків планувався на 26 травня 1920 р. Л.Троцький, який прибув 2 трав-

ня 1920 р. у Ніжин, швидко ознайомився із ситуацією й направив листа до членів політбюро ЦК РКП(б): «...2. У петлюрівців вірна й міцна, суто військова організація в тилу, більш сильна, ніж Радянська влада. 3. З врахуванням такого становища дуже побоююсь за Кінну армію, тому що тиск української куркульні відбивається навіть на самопочутті комуністів. Вважаю необхідною поїздку Сталіна до Кінної армії зі значною кількістю політпрацівників. 4. Необхідно посилити особливі відділи, за можливістю – українцями»²⁷.

Підстави для побоювань існували. 7 травня 1920 р. частини 1-ї кінної армії проходили через Новомосковськ Катеринославської губернії, де займалися грабунками, гвалтували жінок. Будьонівці розігнали місцеву раду й міліцію, звільнили всіх заарештованих. Населення відчувало сильний антисемітизм червоних частин²⁸.

Утім, так поводитися не тільки будьонівці. У перші місяці 1920 р. більшовики повторювали в Україні попередні «воєнно-комуністичні» помилки. Це підтверджується доповіддю члена РВР 12-ї армії М.Муралова В.Леніну, Ф.Дзержинському, іншим керівникам РКП(б), яка була присвячена аналізу причин здачі Києва полякам. 17 травня 1920 р. він писав, що червоні частини виявилися небоєздатними, «усе Правобережжя являло собою вулкан». Банди нападали на радянські установи та військові штаби, червоні частини самопостачалися, на цьому ґрунті відбувалися збройні сутички з населенням. Агітаторів, які доходили до села, «били та вбивали селяни, які ненавиділи «жидів і комуністів». М.Муралов робив висновок, що ставлення селян Київської, Подільської та Волинської губерній до радянської влади або байдуже, або різко негативне.

Не дивно, що при відступі червоних частин населення Бердичівського та Липовецького повітів нападало на обози, брало у полон червоноармійців. Комісарів та євреїв розстрілювали, росіян били, роздягали, відправляли у «Курськ», українців відпускали або вербували до своїх загонів. Так було втрачено більшість гармат та обозів 44-ї дивізії.

Не тільки на Правобережжі, а й у Полтавській та Чернігівській губерніях села окопувалися окопами, обносилися дротом, виставлялися спостережні пункти з технічним та живим зв'язком. При появі у селі або поблизу червоних загонів чувся дзвін, селяни збігалися з гвинтівками, кулеметами, вилами, сокирами, розпочинали запеклі бої.

Наприкінці доповіді М.Муралов із люттю заявив: «Україна нікому не вірить, ніякої влади не поважає. Вона буде поважати та підкорятися тому, хто володіє потужною військовою організацією та довершеним господарчим апаратом. Україну потрібно обезкровити, розорити, бандитське населення винищити. Це невдячне завдання повинні виконати польська шляхта та Петлюра. Тоді ми будемо для неї прийнятні...»²⁹.

За умов наступу польських військ, а також ворожого ставлення значної частини українського суспільства до Червоної армії необхідно було оперативніше реагувати на зміни ситуації в Україні. Л.Троцький це розумів і вирішив зробити крок через свої особисті почуття та настрої щодо Й.Сталіна. Між двома більшовицькими керівниками постійно точилася боротьба за вплив. Не дивлячись на це, 18 травня Л.Троцький запропонував В.Леніну призначити Й.Сталіна членом РВР РСФФР. Ідея не означала примирення, голова РВР Росії намагався використати близькість до Й.Сталіна командування 1-ї Кінної армії (С.Будьонний, К.Ворошилов, С.Мінін), щоб більш ефективно управляти військами. 20 травня 1920 р. Л.Троцький написав про свою пропозицію Й.Сталіну, який дав згоду³⁰. Для нього це означало певне підвищення статусу у партійно-радянській та військовій ієрархії.

Через п'ять днів Кінармія (17,8 тис. бійців, 53 гармати, 4 панцирних потяги, 12 літаків) зосередилася в районі Умані. Вона стала ударною силою у ході

наступу, що розпочався 26 травня на укріплені позиції польських військ із центром оборони у стратегічно важливому залізничному вузлі – Козятині. Того ж дня Й. Сталін виїхав із Харкова у район бойових дій³¹.

Цікаво, що з 1918 р. Й.Сталін ніколи не бував у районах безпосередніх бойових дій, віддаючи перевагу відвідуванню армійських штабів. Так було і цього разу. Він відвідав штаб Кінармії, довідався про те, що С.Будьонний кидав по черзі кавалерійські дивізії на фронтальний прорив польських військ, тому втрачав величезну кількість бійців. Потім виїхав до Москви і 1 червня попросив у РВР РСФРР передати до складу Південно-Західного фронту 2 піхотних дивізії, повідомляючи, що польська піхота в окопах із дротовими огорожами чинить сильний опір. Л.Троцький відмовився реагувати на прохання. 2 червня В.Ленін повідомив Й.Сталіна, який повернувся в Україну, що Л.Троцький збирається надіслати поповнення на західну ділянку фронту з червоних дивізій, котрі воювали проти П.Врангеля. Тоді 3 червня Й.Сталін у телеграмах В.Леніну та Л.Троцькому знову запропонував політбюро ЦК РКП(б) або укласти перемир'я з П.Врангелем, або розбити його. Він стверджував, що Південно-Західний фронт не може перекинути частини з південної ділянки на західну для виконання поставленого завдання – захоплення Бреста. Рішення не було, хоча наступного дня Й.Сталін звертався безпосередньо до В.Леніна, минаючи Л.Троцького і порушуючи армійську субординацію³².

Після кількох днів виснажливих боїв, 6 червня РВР 1-ї Кінної армії повідомив Й.Сталіну, який на той час повернувся до Кременчука, що польські війська у районі Липовець–Оратів розгромлені. Червона кавалерія пішла на Бердичів та Житомир, які були звільнені від поляків наступного дня³³. 8 червня Й.Сталін телеграфував В.Леніну: «Наші кінні частини, згорнувшись у кулак, прорвали розташування противника у районі Козятин–Фастів, пройшли рейдом район Бердичева і ведуть бої у районі Житомира. Можливо, що нам вдасться остаточно розсікти фронт супротивника на дві частини, зруйнувати тили та створити для противника катастрофічне становище...». Наступного дня він телеграфував В.Леніну, що червоні війська незабаром увійдуть до Києва³⁴.

Після прориву польського фронту серед деяких керівників РКП(б) з'явилося бажання захопити Варшаву і встановити у Польщі радянський лад. Й.Сталін виступив із пересторогами щодо легковажних настроїв «Дайош Варшаву!»³⁵. У ті дні війська П.Врангеля перейшли у наступ проти Червоної армії на півдні України. 16 червня Й.Сталін писав В.Леніну: «... Загроза під Одесою далеко ще не минула, навпаки, із захопленням лівого берега Дніпра П.Врангелем, вона зростає...»³⁶. Проте така тверезість мислення у той час не поділялася. Інші керівники більшовиків на чолі з В.Леніним не були настільки обережними. Вони вимагали від Г.Чичерина офіційно повідомити, що РСФРР не вважає себе пов'язаною будь-якими домовленостями з Польщею. Досвідчений нарком закордонних справ написав у відповідь Л.Троцькому, що не «бажає цього робити, тому що йому незрозумілий дальший розвиток міжнародної ситуації»³⁷.

Тим часом червоні частини просуvalися на захід. Саме тоді більшовицьке керівництво у Кремлі вирішило використати відомого українського політичного діяча В.Винниченка для розколу української інтелігенції. Він прибув до Москви наприкінці травня, запропонував свої послуги В.Леніну й зустрівся з багатьма радянськими керівниками. Після запитів Кремля політбюро ЦК КП(б)У у завуальованій формі дало зрозуміти, що ділитися владою не збирається. Особливо занепокоївся Х.Раковський, якого колишній голова Директорії УНР В.Винниченко в листі до В.Леніна пропонував усунути з посади³⁸. Л.Троцький (близький друг Х.Раковського) 9 червня надіслав В.Леніну і Й.Сталіну дуже дипломатичну за змістом телеграму: «Винниченко вважає, що він міг би розколоти петлюрівську інтелігенцію своїм активним виступом на Україні у відповідальній ролі

й відволікти від Петлюри хоча б тимчасово значну частину отаманів. Він вважає, що такого результату можна досягти призначенням його наркомвійськоукр (нарком військових справ України. – *Авт.*). Якщо на це піти, то цій посаді необхідно надати переважно агітаційний характер, запровадивши Винниченка до Реввійськради Південзахідфронту. Прошу за дорученням політбюро висловитися з приводу цих міркувань і в разі незгоди вказати, як уявляєте собі можливим використати Винниченка для роботи на Україні, зокрема для боротьби з Петлюрою. Винниченко віддає себе, за його словами, повністю у розпорядження партії»³⁹.

11 червня Й.Сталін відповів із Кременчука Л.Троцькому. Оскільки у телеграмі містяться цікаві оцінки політичної ситуації в Україні того часу, наведемо її майже повністю: «1. Петлюра являє собою серйозну силу у губерніях Зах[ідно]ї України, у всій Київській губернії й, зокрема, Полтавській; більш серйозну, ніж наші ради. Прихильники Петлюри: сільські вчителі, фельдшери, агрономи, кооператори, які є організаційними елементами середнього й крупного селянства проти революції та «кацапів». Апарати Петлюри: незліченна кількість кооперативів й відділів «Просвіти», що є справжніми державними установами, з діловодством винятково українською мовою, з фінансами без контролю, з чудово працюючими підприємствами. «Просвіта» постачає населення петлюрівськими ідеями, кооперативи–продуктами, притому частина прибутку йде до казни Петлюри, агенти якого чудово переховуються у цих «легальних» установах. У порівнянні з цими суто державними організаціями наші ради слабкі до неподобства. Про Радвладу селяни знають тільки те, що у неї багато війська, і вона відбирає хліб. Зважаючи на усе це, я думаю, що поява Винниченка на нашому небосхилі повинна відіграти найбільш серйозну роль у боротьбі з серйознішим ворогом революції на Україні, тобто з петлюрівщиною. 2. Призначення Винниченка наркомвоєн України... вважаю найбільше зручною та доцільною комбінацією. 3. Якби Винниченко поставив питання щодо створення інституту голови Реввійськради Південь–Захід і призначення на цю посаду, я б не заперечував проти такої комбінації. 4. Проти призначення Винниченка членом Реввійськради Південь–Захід ніяких заперечень не маю»⁴⁰.

Таким чином, Й.Сталін, як і Л.Троцький, вважав «петлюрівщину» серйозною загрозою для влади більшовиків в Україні. Це свідчило про те, що більшовицьке керівництво на той час визнавало силу українського національного руху. Показово, що у межах марксистських уявлень Й.Сталіна соціальною базою української «контрреволюції» були сільські вчителі, фельдшери, агрономи, кооператори, як громадсько-політичні представники українських селян. Кооперативи й «просвіти» уявлялися структурами, що мали неформальну владу на місцях, та протистояли органам більшовицької влади – радам. У майбутньому такі сталінські оцінки слугували теоретичною основою репресій комуністичного режиму в Україні.

Повертаючись до подій 1920 р., ще раз відмітимо: багатьом керівникам більшовиків здавалося, що Червона армія зможе продовжити успішний наступ на Захід. Ці настрої поділяв В.Ленін. Він бажав не тільки радянлізувати Польщу, але й здійснити прорив Червоної армії до Німеччини, де нестабільне соціально-економічне та політичне становище сприяло б, на його думку, комуністичній революції. Вождь більшовиків мріяв запалити полум'я світової революції у Центральній і Західній Європі та встановити там радянський лад. Цікаво, що 19 червня Г.Чичерин надав В.Леніну варіанти можливих подальших переговорів із Польщею. Один із них передбачав приєднання Східної Галичини до радянської України⁴¹.

На початку липня 1920 р. червоні війська підійшли до етнографічного кордону Польщі, здобувши перемогу у серйозних боях із поляками у районі Рівно-

го⁴². 12 липня радянський уряд отримав ноту міністра закордонних справ Великої Британії Д.Керзона, в якій під загрозою санкцій Ліги Націй ставилися вимоги припинити військові дії проти польських військ та укласти перемир'я. Червоній армії пропонувалося відійти на 50 км на схід від лінії Гродно – Брест-Литовськ – Устилуг – Крилов, далі – через Галичину між Перемишлем та Рава-Руською до Карпат. Д.Керзон пропонував підписати перемир'я з П.Врангелем і оголосити Кримський перешийок «нейтральною зоною»⁴³.

В.Ленін негайно повідомив Й.Сталіна про ноту: «...Керзон пропонує перемир'я з Польщею на умовах виведення польської армії за лінію, що визначена для неї мирною конференцією у минулому році... Я прошу Сталіна: ...прискорити розпорядження про шалене посилення наступу...». Про це саме він телеграфував заступнику голови РВР РСФРР Е.Скляньському: «Міжнародна обстановка, особливо пропозиція Керзона (анексія Криму за перемир'я з Польщею, лінія Гродно – Белосток) вимагає шаленого прискорення наступу на Польщу. Чи робити це? Чи усе? Чи енергійно?»⁴⁴.

16 липня пленум ЦК РКП(б) у присутності п'ятнадцяти осіб за сорок хвилин обговорив ноту і вирішив розпочати наступ на Польщу⁴⁵. 17 липня 1920 р. радянський уряд у ноті-відповіді відхилив вимоги Антанти, висунув власні умови перемир'я, що включали роззброєння польської армії, передачу зброї робітникам, націоналізацію землі та ін. Того ж дня Л.Троцький надіслав Й.Сталіну та Х.Раковському телеграму про те, що «ультиматум Керзона» відхилено. Він повідомляв, що у зв'язку з позицією радянського уряду Антанта може надати військову допомогу Польщі, а також втягти до війни з Росією Румунію, Латвію та Фінляндію. Тому необхідно посилити натиск червоних військ «для якнайшвидшого розгрому білогвардійської Польщі та надання польським робітникам і селянам сприяння у справі творення радянської Польщі». Голова РВР РСФРР пропонував карати тих, хто жорстоко поведився з полоненими польськими робітниками та селянами, як майбутніми польськими червоноармійцями. Комісарський та командний склад повинен був уважно та дружньо відноситися до місцевого трудящого населення, особливо до польського. Реквізиції дозволялися тільки з «багатіїв-куркулів», притому слід було ділитися з біднотою. Усі партійно-радянські структури мусили посилити агітацію польською мовою, популяризувати серед поляків імена та біографії найвідоміших польських комуністів (Ф.Дзержинського, Ю.Мархлевського, К.Радека, Й.Уншліхта та ін.). Крім того, Л.Троцький пропонував скликати наради найбільш відповідальних фронтів та армійських працівників для того, щоб розробити систему агітаційних та організаційних заходів, здатних сприяти наступу червоних частин та радянзації Польщі⁴⁶.

На відміну від голови РВР Росії, В.Ленін, М.Бухарін, Г.Зинов'єв мріяли не тільки про Польщу, а й Угорщину, Чехію, Румунію та Італію. 23 липня В.Ленін повідомив Й.Сталіна про їх настрої і висловив думку про необхідність захочувати негайну революцію в Італії⁴⁷. Проте Л.Троцького не лишала обережність у зв'язку із ситуацією на врангелівському фронті. Як досвідчений політик, він запропонував ідеї, що одночасно мали вирішити кілька політичних завдань. 26 липня Л.Троцький надіслав Й.Сталіну та ЦК РКП(б) телеграму: «Невдачі на врангелівському фронті, що продовжуються, викликають побоювання, що Реввійськрада Південно-Західного фронту повністю поглинута найважливішим завданням, тобто наступом на Захід. Чи не вважаєте, що настає момент відділення врангелівського фронту від польського та створення самостійної, авторитетної Реввійськради?»⁴⁸.

2 серпня Л.Троцький конкретизував пропозиції у листі до В.Леніна: «Необхідно виділити врангелівський фронт як самостійний, доручити Й.Сталіну сформувати РВР, командувач – О.Єгоров або Фрунзе». Крім того, пропонува-

лось об'єднати Південно-Західний та Західний фронти, поклавши керівництво на РВР Західного фронту. Відповідне рішення негайно прийняло політбюро ЦК РКП(б). Це означало, що Й.Сталін повинен був переорієнтуватися на врангелівський напрям, або «залишитися поза справами» в умовах швидкого просування червоних військ на Захід. Погоджуватися на такі дії, що означали певну втрату політичної ваги та впливу в РКП(б), він не бажав, висловивши своє незадоволення В.Леніну⁴⁹.

На початку серпня, після захоплення Рівного, 1-а Кінна армія повернула на Львів. Визвольного походу проти місцевої «буржуазії та капіталістів» у її виконанні не вийшло. Навіть такий переконаний комуніст, як В.Затонський – член РВР 14-ї армії, 10 серпня 1920 р. повідомив до ЦК КП(б)У, що будьоннівці на своєму шляху грабують і гвалтують місцеве населення⁵⁰. Але не вони вирішували долю радянсько-польської війни. Головний удар червоні війська завдали Варшаві. 11 серпня С.Каменєв повідомив командувачів Західним фронтом М.Тухачевського та Південно-Західним фронтом О.Єгорова, що Західний фронт мусять приступити до вирішального наступу на Варшаву. Командування Червоної армії тимчасово відмовлялося від захоплення Львова й передислокувало 12-у та 1-у Кінну армії під Варшаву.

Й.Сталін та О.Єгоров не поспішали виконувати цей наказ, сподіваючись зайняти місто. До того ж Й.Сталін міг виправдовуватися перед іншими керівниками Компартії за відмову тим, що Львів був культурним і громадсько-політичним центром Східної Галичини. Його захоплення мало стратегічне значення для більшовиків: вони отримували прямий вихід до країн Центральної Європи. 12 серпня О.Єгоров у черговий раз наказав Кінармії захопити Львів і тільки під тиском Л.Троцького 13 серпня РВР Південно-Західного фронту віддала наказ про передислокацію. Утім, ще 17 серпня Кінармія штурмувала Львів, але 6-та січова дивізія УНР під командуванням полковників М.Безручка та Р.Сущка утримала 1-у Кінну армію⁵¹. Після цього, 19 серпня Кінармію вивели з бою⁵².

На той час польські війська завдали потужного удару червоним частинам, що підійшли до Варшави. Кінармія запізнилася з передислокацією, розпочавши відступ, який супроводжувався винятковою жорстокістю щодо місцевого населення. Зауважимо, що це було характерно і для польських військ. Водночас серйозний опір польського населення, вибух патріотичних настроїв у польському суспільстві стали для керівництва більшовицької партії «холодним душем». Понад 40 тис. бійців Червоної армії, не витримавши боїв із двома польськими піхотними дивізіями та бригадою резервістів, перейшли кордон Німеччини, де були інтерновані⁵³.

У середині серпня Й.Сталіна відкликали з України до Москви. Бої на врангелівському фронті, що розгорнулися з 12 серпня, усе більше відволікали увагу Кремля. 19 серпня політбюро ЦК РКП(б) заслухало доповіді Л.Троцького та Й.Сталіна щодо військового становища на польському і врангелівському фронтах, визнало останній головним⁵⁴. Й.Сталіну надали двотижневу відпустку, на польський фронт він не повернувся, а Л.Троцький став людиною, яка приймала основні політичні рішення, що стосувалися української проблематики. При цьому він продовжував постійно контактувати з Х.Раковським. 1 вересня обидва діячі написали листа В.Леніну щодо С.Петлюри: «Оскільки питання про Петлюру може отримати велике значення у наших відносинах з Польщею, необхідно розгорнути найширшу агітацію з приводу шахрайської поведінки Польщі, що порушує її мирні зобов'язання»⁵⁵.

Ця заява стосувалася С.Петлюри тому, що польський уряд не поспішав визнати легітимність українського радянського уряду. Ситуація загрожувала повторним просуванням польських військ углиб України та втручанням у радянсько-польські переговори голови Директорії як «третьої сили».

Тому знову постало питання щодо В.Винниченка. 7 вересня 1920 р. його призначили заступником Х.Раковського у РНК УСРР та наркомом закордонних справ УСРР. 9 вересня політбюро ЦК КП(б) прийняло його до компартії і попросило ЦК РКП(б) направити замість Д.Мануїльського на мирні переговори з поляками. Одночасно від В.Винниченка вимагали переробити заяву про вступ до більшовицької партії. 11 вересня Л.Троцький висловив політбюро ЦК РКП(б) та Х.Раковському свою думку щодо Винниченка: «...Потрібно, щоб Винниченко заявив: 1) Що саме він був головою демократичної Укрреспубліки. 2) Що Петлюра ніколи не отримував демократичної санкції. 3) Що Петлюра є агентом польської шляхти. 4) Що за цих умов він, Винниченко, не дивлячись на ті суперечки, що у нього малися у минулому з Радвладою, вважає своїм обов'язком вступити добровольцем до Червоної армії, щоб зі зброєю у руках битися за незалежну радянську Україну проти польської шляхти та її найманців»⁵⁶.

Такі жорсткі вимоги означали для В.Винниченка необхідність відійти від своїх життєвих принципів та офіційно зробити облудні заяви на кшталт: «Петлюра – агент польської шляхти». Очевидно, що Х.Раковський передав вимоги Л.Троцького В.Винниченку, який відмовився їх виконати і виїхав з України⁵⁷. Раковський міг бути спокійним – загрозливий конкурент самоусунувся. Одночасно міжнародна ситуація складалася таким чином, що уряд РСФРР мусив враховувати у переговорах із поляками існування формально незалежної радянської України.

Вже багато написано щодо діяльності більшовицьких керівників у Західній Україні у 1920 р. Тому зупинимся на кількох суттєвих моментах, що мають значення для нашої теми. У той період у КП(б)У поширилася думка, що тільки радянська Україна здатна виконати роль інтегратора усіх українських етнографічних земель і лунали заклики до радянзації Західної України. 14 травня Ф.Жон написав листа до ЦК КП(б)У, в якому стверджував, що ані Відень, ані Варшава не можуть бути центрами економічного тяжіння для Галичини, яка становить єдине ціле зі східною Україною. Тому політичний центр радянської України мусив стати центром для Галичини⁵⁸.

Показовим є те, що 23 травня ЦК КП(б)У організував Галицький оргкомітет, основним завданням якого було негайне налагодження партійної роботи комуністів у Галичині⁵⁹. На початку липня 1920 р. Червона армія захопила 16 повітів Східної Галичини й проголосила там радянську владу. 8 липня на спільному засіданні Галицького оргкомітету та політбюро ЦК КП(б)У сформувавши Галицький революційний комітет на чолі з В.Затонським. Цей орган повинен був виконувати функції тимчасового уряду у Галіції⁶⁰. 16 липня його склад затвердили на пленумі ЦК РКП(б) одночасно з Білоруським ревкомом. Х.Раковському доручили підібрати комуністів для організації Румунського ревкому⁶¹.

19 серпня В.Ленін написав В.Затонському: «Повідомте якнай докладніше, що робите для того, щоб підняти галицьких селян? Озброєння послано вам. Чи достатньо? Нещадно громіть панів та куркулів, щоб батраки, а також селянська маса відчули круту зміну на їх користь. Чи агітуєте з аеропланів?». У спогадах В.Затонський писав: «Ленін нам наказав не панькатися з буржуазією та куркульнею й якнайшвидше троцяти єдиний національний фронт, кожне національне угруповання, виховуючи замість того інтернаціональну солідарність трудящих...»⁶².

Виконуючи такі вказівки, Галицький ревком оголосив націоналізацію промисловості, банків, запровадження 8-годинного робочого дня, загальної трудової повинності, втілення основного принципу соціалізму – «Хто не працює, той не їсть», створення профспілок, конфіскацію поміщицьких земель, врожаю, обладнання та передачу їх органам радянської влади, організацію комітетів незаможних селян, відокремлення церкви від держави та школи. 1 вересня Галревком,

що знаходився у Тарнополі, видав наказ щодо переходу до нього усієї повноти влади, об'єднання Галицької республіки з радянською Україною. Водночас робилися спроби організувати численні комуністичні та комсомольські організації⁶³.

6 вересня 1920 р. В.Затонський написав листа В.Леніну та Ф.Дзержинському: «У нашій політиці я також взяв самий рішучий та твердий курс на розв'язування революції. Намагаюся скрізь, зокрема навіть демагогічно, підкреслити робітничо-селянський характер радянської влади. Підняв шалену кампанію супротив інтелігенції. У Росії або на Україні за це назвали б махаєвцем. Але тут, ніні, – це необхідне. У маси кинуте гасло «Руйнуй усе старе, жени, знищуй поміщика, його економів і прихвоснів, розбирай землю, не чекаючи докладних інструкцій, грабуй буржуазію у самому суцюзом сенсі цього слова, з виселенням із квартир, залученням до громадських робіт і т. ін.»⁶⁴.

Однак під тиском польських військ червоні частини стрімко відкочувалися на схід. 20 вересня Затонський із рештками Галицького ревкому опинився у Вінниці. Звідти він надіслав цікавого листа до В.Леніна, ЦК РКП(б)У, РВР Південно-Західного фронту: «Галицьке дійство завершилося. Я не знаю, як складеться міжнародна обстановка, як повернуться події на фронті. Можливо, що з Польщею буде укладений мир (у що я мало вірю) і радянський уряд, який прагне миру та його потребує, не стане за будь-якої ціни домагатися самовизначення Галичини у нашому розумінні цього слова... Але, як би не було, рано чи пізно Галичину доведеться радянізувати. Необхідно врахувати досвід першої спроби такого роду. Констатую: до такої серйозної справи перенесення соціальної революції та радянської влади у Європу, хоча й зубожілу, ми були дуже погано підготовлені, а саме: а) партійного, комуністичного апарату не існувало. Закордонні підпільні організації майже не мали зв'язку з центром, що знаходився на Україні. Цей центр був дуже слабким, а на момент нашого вступу до Галичини його фактично не існувало...; б) Ревком був сформований надто пізно. Не потрібно було негайно повідомляти про нього, але дати йому можливість підготуватися, зібрати сили й техніку, було абсолютно необхідне... Я вважаю, що саме ніні, коли Галичина нами втрачена, необхідно зайнятися підготовкою до повернення туди...»⁶⁵.

Як бачимо, прагнення радянізувати європейські території, зокрема Галичину, залишалось, але готуватися до того необхідно було більш ретельно. Доки ж керівники РКП(б) аналізували причини невдач. У цьому аспекті показовим є аналіз подій, що відбувалися, В.Леніним. 22 вересня він виступив з політичним звітом ЦК РКП(б) на ІХ Всеросійській партійній конференції, де відверто заявив: «Ми вирішили використати наші військові сили, щоб допомогти радянізації Польщі. Звідси виходила й подальша загальна політика. Ми формулювали це не в офіційній резолюції, що записана у протоколі Ц[ентрального] к[омітету], й являє закон для партії та нового з'їзду, проте між собою ми говорили, що ми повинні багнетами помацати – чи дозріла соціальна революція пролетаріату у Польщі?..»⁶⁶.

Судячи з ленінських висловлювань, керівники більшовиків не очікували зустрітися із серйозним опором польського населення, коли просувалися вглиб країни. Утім, вибух патріотичних настроїв у різних верствах польського суспільства, хоча й остудив прагнення більшовиків на чолі з В.Леніним радянізувати Центральну та Західну Європу, не дуже засмутив останнього. Головним для нього було те, що «... десть поблизу Варшави лежить центр усієї нинішньої системи міжнародного імперіалізму, та що ми стоїмо в умовах, коли ми розпочинаємо розхитувати цю систему, й робимо політику не тільки у Польщі, але у Німеччині та Англії... Польща як остання держава залишається цілком у руках міжнародного імперіалізму проти Росії. Вона є опорою усього Версальського договору. Сучасний імперіалістичний світ тримається на Версальському договорі...

Польща такий потужний елемент у цьому Версальському мирі, що коли ми вивертаємо цей елемент, ми руйнуємо увесь Версальський мир»⁶⁷.

Більшовики, яких охопили такі настрої, відхилили ультиматум Д.Керзона та загрозу застосування санкцій Ліги Націй, яка, за висловом В.Леніна, «плювка не варта». Кремлівські «геополітики» мріяли захопити Галичину. Вождь російських більшовиків пояснював: «Отримуючи Східну Галичину, ми мали базу проти усіх сучасних держав. За таких умов ми ставали у сусідство з Прикарпатською Руссю, яка кипить більше, ніж Німеччина, та є прямим коридором до Угорщини, де невеликого поштовху достатньо для того, щоб спалахнула революція. Ми зберігали у міжнародному масштабі ореол країни, яка непереможна, та є великою державою... Ми чудово розуміємо, що ставка поставлена велика, що ми сильні, що ми, узявши Галичину, де ра[дянський] лад забезпечений, узявши Галичину, яка має зв'язок з Чехословаччиною та Угорщиною, де вже кипить, ми цим самим розвиваємо шлях революції. Через це варто повоювати, нехтувати таким фактом не можна. Але одночасно ми усвідомлюємо, що зимова кампанія вимагатиме багато життя, й ми говоримо: ми повинні уникнути зимової кампанії»⁶⁸.

Остання фраза була побічним визнанням поразки. Проте мрія світової революції залишилася, поряд із розумінням, що комунізм у Росії самостійно не побудувати. Наприкінці промови В.Ленін зробив висновок: «Ми намагаємося допомогти Росії здійснити комуністичний лад, але чисто російськими силами обійтися не можемо. Ми кажемо, що революція може бути створена тільки зусиллями передових робітників передових країн»⁶⁹.

Наступного дня, 23 вересня надзвичайна сесія ВЦВК РСФРР вирішила відмовитися від раніше поставлених до Польщі вимог щодо підписання мирного договору. Під час переговорів, що відбувалися у Ризі, польський уряд визнав повноваження уряду УСРР, який представляли делегати на чолі з Д.Мануїльським. Делегація УНР відмовилася брати участь у переговорах, а делегація ЗУНР на чолі з К.Левицьким провела консультації з представниками УСРР, під час яких Д.Мануїльський заявив, що у разі відновлення незалежності Східної Галичини «ми дамо вказівку комуністам, щоб не підкопувалися під галицький уряд, а він повинен дати нам можливість проникати в Європу». Водночас голова російсько-української делегації А.Іоффе сказав одному з представників галичан: «Хто знає, ми і половину України могли б відступити Польщі за мир, бо не можемо воювати зі всім світом. Маємо працювати всередині...». Як бачимо, торги українськими землями та національними інтересами України відбувалися з усіх сторін.

4 жовтня радянська російсько-українська делегація виступила із заявою, що питання про незалежність Східної Галичини пов'язане з волевиявленням галицького населення та вимогою припинити діяльність структур УНР на польській території. У відповідь польська делегація заявила, що війська УНР не бажають підпорядковуватися польському командуванню, тому воєнні дії Червоної армії проти військ УНР не будуть розглядатися як порушення перемир'я⁷⁰. 12 жовтня на умовах, висунутих радянською стороною, був підписаний прелімінарний мирний договір між РСФРР, УСРР, БСРР, з одного боку, та Польщею – з іншого.

Для узгодження тексту остаточного договору польська сторона передала пропозиції радянським керівникам. Ознайомившись із ними, 25 жовтня Х.Раковський надіслав телеграму Л.Троцькому та Г.Чичерину щодо неприйнятності тез. Він наполягав, щоб спеціальним пунктом обумовлювався відхід військ Петлюри за Дністер, а С.Булак-Балаховича – на захід від Мозира, посилаючись на історичний прецедент: у 1918 р. командування німецьких військ відмовилося поширити перемир'я з радянською Росією на Ростовську ділянку фронту, що

надало можливість генералу П.Краснову розпочати бойові дії проти більшовиків⁷¹. Крім того, німці сподівалися забезпечити собі територію для просування вглиб Росії та на Кавказ.

Із точки зору більшовиків логіка Х.Раковського мала сенс. У жовтні війська УНР розпочали загальний наступ від Бара до Ямполя, дійшли до Брацлава, зайняли Жмеринку, Бар, Вінницю, Літин. Але Червона армія завдала контрудару й 16 листопада захопила Кам'янець-Подільський, 18 листопада – Проскурів. Підрозділи Петлюри відійшли за р.Збруч. 12 листопада у Білорусії загін С.Булак-Балаховича захопив Мозир та Калинковичі. Тільки у двадцятих числах листопада радянським військам вдалося відтіснити його на територію, де знаходилися польські війська⁷².

Х.Раковський на V конференції КП(б)У (17–22 листопада 1920 р.) заявив, що поляки намагалися скористатися такими нападами, щоб не узгоджувати лінію кордону з Україною⁷³. В.Ленін у ті дні на засіданнях політбюро ЦК РКП(б) написав вражаючу за настроями записку Е.Скляньському щодо С.Булак-Балаховича: «Чудовий план. Закінчуйте його разом з Дзержинським. Під виглядом «зелених» (ми потім на них звалимо) пройдемо на 10–20 верст і перевішаємо куркулів, попів, поміщиків. Премія: 100 тис. руб. за повішеного». У наступній – він знову пропонував «на плечах» С.Булак-Балаховича перейти де завгодно кордон «хоч на 1 версту й повісити там 100–200 їх чиновників та багатіїв»⁷⁴.

Кінець кінцем, кремлівський уряд наполіг на інтернуванні армії Петлюри, підписав у Ризі мирний договір із Польщею 18 березня 1921 р. У результаті війни більшовики не досягли стратегічної мети – закріпитися у Східній Галичині та Закарпатській Україні, Західній Білорусії, зруйнувати «білопанську» Польщу, запалити пролетарську революцію у Німеччині. Договір 1921 р. зупинив радянський наступ на Захід, стабілізував ситуацію у Східній та Центральній Європі. Власне кажучи, це був провал комуністичної ідеї світової революції, що експортувалася з Росії.

Кілька років потому Л.Троцький попросив китайського військового та політичного діяча Чан-Кай-Ши, який гостював у Росії, передати визнаному лідеру китайських революціонерів Сун Ят-Сену, що «після війни з Польщею у 1920 р. В.Ленін дав нову директиву відносно світової революції». Поки що Росія повинна була надавати винятково моральну і матеріальну підтримку революції та не використовувати знову радянські війська для прямої участі у революції⁷⁵.

Здається, що це відповідало дійсності. Адже 20 листопада 1920 р. Троцький, приїхавши з Донбасу, на V конференції КП(б)У в Харкові, заявив, що «ми поставимо червоний прапор добробуту та просвіти над Радянською Росією та Радянською Україною. Ми дамо приклад усьому світові, що у Радянській Україні, як й у Радянській Росії, немає більше голоду, жебрацтва, незадоволення та епідемій. Це означатиме визволення робітничо-селянської Росії та України»⁷⁶.

Наведені вище факти свідчать, що лідери більшовиків повернулися до більш реалістичної зовнішньої та внутрішньої політики. Вони визнали, за словами Й.Сталіна на XII-му з'їзді РКП(б) (17–25 квітня 1923 р.), що відступ від Варшави означав уповільнення темпів революційного руху, перехід до «оборонної політики». Л.Троцький на VII Всеукраїнській конференції КП(б)У (4–10 квітня 1923 р.) зробив наголос: «Відскок від Варшави у 1920 р.» свідчив, що більшовики не отримують прямої допомоги від пролетаріату більш розвинутих країн Європи. Тому вони вирішили розпочати серйозну тривалу підготовку до нового революційного вибуху. Надії на світову пролетарську революцію залишалися, але увага у зовнішній політиці переносилася на «важкі східні резерви, що становили основний тил світового імперіалізму»⁷⁷.

У новому політичному курсі Росія та Україна ставали «дослідним полем» (вислів Й.Сталіна), зразок якого мав переконати народи Сходу і Центральної Європи у перевагах соціалізму й комунізму. Якщо б це вдалося, то радянська Росія отримувала статус лідера в Азії та Європі, слугувала прикладом для інших країн⁷⁸.

Її комуністичні керівники усвідомили неможливість вести наступальну війну у країнах Центральної та Західної Європи за умов відсталої організації російського суспільства у широкому сенсі цього словосполучення. Тому першочерговими завданнями ставали трансформації соціально-економічних, адміністративно-управлінських, ідеологічних структур суспільства. Не менш важливим здавалося використати ресурси колишніх окраїн Російської імперії за допомогою російської/більшовицької системи управління та подолати вороже ставлення до комунізму і Росії значної частини неросійських етнонаціональних груп⁷⁹. У жорстких внутрішньопартійних суперечках розпочинався період нової економічної політики та побудови «соціалізму в одній країні».

Зважаючи на геополітичне становище та ресурси України, вона повинна була стати міцною комуністичною базою для Росії. Керівництво РКП(б) визнало відмінності України від Росії, особливості українського селянства, потужність національного руху. Але українське суспільство уявлялося як дуже відстале й слабке для майбутніх модернізацій⁸⁰, його потрібно було радянлізувати та комунізувати, що й намагалися здійснити протягом 1920-х – 1930-х рр.⁸¹

Не дивлячись на усі конфлікти з управлінськими структурами радянської Росії (це тема окремого дослідження), керівники КП(б)У беззастережно підтримували такий курс, тому що вбачали в Росії не тільки базу майбутньої світової революції, а й гаранта збереження влади в Україні. Визнання лідерами РКП(б) України як радянської держави, не дивлячись на певну «декоративність» цієї державності, та намагання інтегрувати Україну до складу Росії були важливими чинниками політичної історії України та російсько-українських відносин у ХХ ст.

Отже, радянсько-польська війна 1920 р. стала поворотним моментом у внутрішній та зовнішній політиці лідерів РКП(б), переходом від мрій про світову пролетарську революцію до більш прагматичної політики модернізації російського суспільства та інтеграції в єдину державу різних етнонаціональних груп, які мешкали на окраїнах колишньої Російської імперії. Проте мрії про світову революцію, так само, як про Росію – взірць для інших країн світу, ніколи не зникали: вони певним чином трансформувалися протягом радянської історії, але завжди впливали на зовнішню та внутрішню політику комуністичного режиму.

¹ У межах даної статті автор не в змозі давати посилання на всі праці радянського періоду української історіографії з даної проблематики.

² *Reshetar John S.* The Ukrainian Revolution, 1917–1920. A Study in Nationalism. – Princeton, 1952; *Wandycz P.* Soviet-Polish Relations, 1917–1921. – Cambridge, 1969; *The Ukraine, 1917–1921: A Study in Revolution* / Ed. T.Hunczak. – Cambridge, 1977; *Deutscher I.* The Prophet Armed. Trotsky: 1879–1921. – Oxford; Toronto; Melbourne, 1979; *Borys Ju.* The Sovietization of Ukraine. 1917–1923. – Edmonton, 1980; *Chamberlin W.* The Russian Revolution. 1917–1921. – Vol.1–2. – Princeton, 1987; *Mawdsley E.* The Russian Civil War. – Boston, 1987 та ін.

³ *Дерев'янюк І.П.* Українсько-польські відносини 1918–1921 рр.: політичний аспект: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2004; *Гетьманчук М.П.* Українське питання в радянсько-польських відносинах 1920–1938 рр.: Дис. ... док. іст. наук. – Л., 2003; *Кушнір В.В.* Ліга Націй та українське питання. 1917–1934 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – Л., 1999; *Линкан А.Г.* Українське питання в радянсько-польських стосунках 20–50-х років ХХ ст.: військово-історичний аспект: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2003; *Несук О.М.* Українсько-російські відносини 1917–1922 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1998 та ін.

⁴ *Завада І.* Ризький договір і Україна: Історичний нарис. – К., 2000; Застереження історією. (Українська радянська державність у координатах більшовицької етнополітичної моделі. 1918–1920 роки). – К., 2002; Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001; *Прушинський М.* Драма Пилсудського. Війна 1920. – К., 1997 та ін. Серед останніх праць російських істориків див.: *Мельтюхов М.* Советско-польские войны. Военно-политическое противостояние 1918–1939 гг. – М., 2001.

⁵ *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: Перше десятиріччя (1919–1928). – К., 1996. – С.181–191.

⁶ Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 17–22 октября 1918 г.: Протоколы. – К., 1991. – С.91; Політична історія України ХХ ст. У 6 т. – К., 2003. – Т.2. – С.341–342. Використані вислови К.Радека та В.Антонова-Овсієнко.

⁷ *Мельниченко В.Ю.* Х.Г.Раковський і державні відносини Радянської України з Радянською Росією (1919–1920 рр.) // Укр. іст. журн. – 1989. – №3. – С.39.

⁸ Див.: *Ленин В.И.* Неизвестные документы. 1891–1922 гг. – М., 1999. – С.306–308.

⁹ *Гетьманчук М.П.* Українське питання в радянсько-польських відносинах... – С.55–56.

¹⁰ *Wandycz P.* Soviet-Polish Relations, 1917–1921. – Cambridge, 1969. – С. 193.

¹¹ *Руднев В.* Крах білопольської окупації на Україні в 1920 р. – К., 1941. – С. 29.

¹² Archives of Hoover Institution of War, Revolution and Peace (Архів Гуверівського інституту війни, революції та миру, Гуверівський архів). – Ф.17. – Оп.86. – Спр.208. – Арк.2–3. Після низки наукових проектів із російськими архівами Гуверівський інститут має унікальну колекцію мікрофільмів документів із російської/радянської історії. Тож у даній статті посилання на один той самий фонд можуть бути як на Гуверівський архів, так і на Російський державний архів соціально-політичної історії (далі – РДАСПІ) – нумерація фондів ідентична.

¹³ *Ленин В.И.* Неизвестные документы. – С.326. М.Тухачевський командував Кавказьким фронтом, у квітні 1920 р. призначений командувачем Західним фронтом. 27 лютого 1920 р. В.Ленін у телеграмі Л.Троцькому зазначив: «Треба дати наказ підготуватися до війни з Польщею» (див.: *Ленін В.И.* Повн. збір. тв. – Т.51. – С.147).

¹⁴ Archives of Hoover Institution of War, Revolution and Peace. – Ф.17. – Оп. 86. – Спр. 208. – Арк. 3–4.

¹⁵ *Мельтюхов М.И.* Советско-польские войны... – С.30.

¹⁶ *Ленин В.И.* Неизвестные документы. 1891–1922 гг. – М., 1999. – С. 330–331. Заколот офіцерів рейхсверу очолював В.Капп, який після поразки втік до Швеції. Під час путчу в Німеччині було оголошено загальнонаціональний страйк робітників.

¹⁷ Archives of Hoover Institution of War, Revolution and Peace. Trotsky collection. – Вох. 8–36. – Р.1. Гуверівський архів має копію особистого архіву Л.Троцького, що зберігається у Гарвардському університеті.

¹⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.207. – Арк.24–26.

¹⁹ Archives of Hoover Institution of War, Revolution and Peace. – Ф.17. – Оп.109. – Спр.84. – Арк.13–13 а.

²⁰ Цікаво, що Й.Сталін підготував спеціальну доповідну записку за наслідками розслідування заколоту колишніх бригад УГА, яку надіслав В.Леніну та Л.Троцькому. На жаль, цей документ поки що не віднайдений дослідниками.

²¹ Archives of Hoover Institution of War, Revolution and Peace. Trotsky collection. – Вох.2. – Р.35.

²² Тези вперше надруковані у: Известия ЦК РКП(б). – 1920. – 23 травня.

²³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.5. – Арк.31.

²⁴ *Нагорна Л.Л.* Фелікс Кон на Україні (до 100-річчя з дня народження) // Укр. іст. журн. – 1964. – №2. – С.117; *Кучеров М.К.* Комуністична партія Східної Галичини – організатор радянського будівництва в 1920 р. // Укр. іст. журн. – 1964. – №4. – С.81.

²⁵ *Wandycz P.* Soviet-Polish Relations, 1917–1921. – Р.200.

²⁶ Archives of Hoover Institution of War, Revolution and Peace. – Ф.17. – Оп.109. – Спр.84. – Арк.14.

²⁷ Ibid. – Trotsky collection. – Вох.5–8. – Р.1.

²⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.130. – Арк.154.

²⁹ Archives of Hoover Institution of War, Revolution and Peace. – Ф.17. – Оп.109. – Спр.84. – Арк.18–24.

³⁰ Ibid. – Спр.14. – Арк.229; Спр.84. – Арк.25. Показовим є те, що рішення політбюро ЦК РКП(б) про направлення Й.Сталіна до 1-ї кінної армії оформили протоколом від 15 травня 1920 р. (Ibid. – Ф.17. – Оп.3. – Спр.78. – Арк.1; Спр.81. – Арк.1).

³¹ Паука И. Разгром белополяков под Киевом в 1920 г. – М., 1938. – С.41–42; Руднев В. Крах білопольської окупації на Україні в 1920 р. – С.101; Мельтюхов М.И. Советско-польские войны... – С.54.

³² Archives of Hoover Institution of War, Revolution and Peace. Trotsky collection. – Вох.8–37. – Р.1; Ф.17. – Оп.109. – Спр.84. – Арк.28, 30; Руднев В. Крах білопольської окупації на Україні в 1920 р. – С.101; Ленін В.І. Повн. збір. тв. – Т.51. – С.203, 205, 207–208.

³³ Archives of Hoover Institution of War, Revolution and Peace. – Ф.17. – Оп.109. – Спр.211. – Арк.49.

³⁴ ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.6. – Спр.168. – Арк.1–2; Руднев В. Крах білопольської окупації на Україні в 1920 р. – С.112. 12 червня 1920 р. червоні частини ввійшли до Києва.

³⁵ Руднев В. Крах білопольської окупації на Україні в 1920 р. – С.117.

³⁶ ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.6. – Спр.167. – Арк.1.

³⁷ Archives of Hoover Institution of War, Revolution and Peace. – Ф.17. – Оп.86. – Спр.208. – Арк.5.

³⁸ Кульчицький С., Солдатенко В. Володимир Винниченко. – К., 2005. – С.237, 246–247; Солдатенко В.Ф. Три Голгофи: політична доля Володимира Винниченка. – К., 2005. – С.158–173.

³⁹ Archives of Hoover Institution of War, Revolution and Peace. – Ф.17. – Оп.109. – Спр.84. – Арк.33.

⁴⁰ Ibid. – Арк.36.

⁴¹ Ibid. – Оп.86. – Спр.208. – Арк.7.

⁴² Ibid. – Оп.109. – Спр.84. – Арк.47.

⁴³ Документы внешней политики СССР. – М., 1959. – Т.3. – С.54–55.

⁴⁴ Ленін В.І. Повн. збір. тв. – Т.51. – С.237–238.

⁴⁵ Про це розповів член політбюро ЦК РКП(б) Г.Зинов'єв на V Всеукраїнській партконференції. Див.: ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.42. – Арк.150; РДАСП. – Ф.17. – Оп.2. – Спр.31. – Спр.2.

⁴⁶ Там само. – Оп.109. – Спр.21. – Арк.123–123 зв.

⁴⁷ Ленин В.И. Неизвестные документы. 1891–1922 гг. – С.357.

⁴⁸ Archives of Hoover Institution of War, Revolution and Peace. – Ф.17. – Оп.109. – Спр.84. – Арк.59.

⁴⁹ Ibid. – Trotsky collection. – Вох.2. – Р.46. 2 серпня 1920 р. В.Ленін повідомив Й.Сталіну про розділ фронтів. Див.: Ленін В.І. Повн. збір. тв. – Т.51. – С.247–248. М.Фрунзе командував Туркестанським фронтом, у вересні 1920 р. призначений командувачем Південного фронту.

⁵⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.207. – Арк.57.

⁵¹ Гетьманчук М.П. Українське питання в радянсько-польських відносинах... – С.97.

⁵² Archives of Hoover Institution of War, Revolution and Peace. – Ф.17. – Оп.109. – Спр.84. – Арк.85; Спр.211. – Арк.160; Спр.215. – Арк.61; Спр.216. – Арк.68; Мельтюхов М.И. Советско-польские войны... – С.79, 89. У першій половині 1920-х рр. М.Тухачевський, В.Триандофилов та інші автори відверто говорили, що винним у поразці на Віслі було командування Південно-Західного фронту, яке своєчасно не виконало розпоряджень щодо передачі армій Західному фронту, розпочавши бої за Львів. Проте О.Єгоров та Б.Шапошников відкидали звинувачення, притому перший перекладав провину за невдачі на С.Каменева та командувача Західним фронтом М.Тухачевського. Докладніше див.: Шерман І.Л. Громадянська війна та іноземна воєнна інтервенція у висвітленні історичної літератури 20-х рр. // Укр. іст. журн. – 1964. – №1. – С.134–135.

⁵³ Мельтюхов М.И. Советско-польские войны... – С.92, 95.

⁵⁴ Archives of Hoover Institution of War, Revolution and Peace. Trotsky collection. – Вох.9–20. – Р.1–2.

⁵⁵ Ibid. – Ф.17. – Оп.86. – Спр.209. – Арк.39.

⁵⁶ Ibid. – Оп.109. – Спр.12. – Арк.37.

- ⁵⁷ *Кульчицький С., Солдатенко В.* Володимир Винниченко. – С.286; *Солдатенко В.Ф.* Три Голгофи: політична доля Володимира Винниченка. – С.195–198.
- ⁵⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.207. – Арк.1–3.
- ⁵⁹ Там само. – Оп.6. – Спр.7. – Арк.16–18; Archives of Hoover Institution of War, Revolution and Peace. – Ф.17. – Оп.109. – Спр.102. – Арк.14.
- ⁶⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.7. – Арк.39, 43 зв. – 44; *Кучеров М.К.* Комуністична партія Східної Галичини – організатор радянського будівництва в 1920 р. // Укр. іст. журн. – 1964. – №4. – С.82.
- ⁶¹ Archives of Hoover Institution of War, Revolution and Peace. – Ф.17. – Оп.2. – Спр.31. – Арк.2.
- ⁶² *Кучеров М.К.* Комуністична партія Східної Галичини – організатор радянського будівництва в 1920 р. – С.86.
- ⁶³ Там само. – С.84–85; *Wandycz P.* Soviet-Polish Relations, 1917–1921. – P.231.
- ⁶⁴ ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.6. – Спр.20. – Арк.10. У даному випадку маються на увазі ідеї польського соціаліста В.Махайського (А.Вольського), який уважав соціалізм особливою ідеологічною формою обману робітників із боку експлуататорського класу – інтелігенції. Махаєвці схвалювали деструктивні, асоціальні дії, спрямовані на досягнення чітко невизначеної «соціальної рівності».
- ⁶⁵ Там само. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.172. – Арк.1–2; *Ленін В.І.* Повн. збір. тв. – Т.51. – С.264–265.
- ⁶⁶ *Ленін В.І.* Неизвестные документы. 1891–1922 гг. – С.374.
- ⁶⁷ Там же. – С.375–377.
- ⁶⁸ Там же. – С.382–383, 386.
- ⁶⁹ Там же. – С.388.
- ⁷⁰ *Гетьманчук М.П.* Українське питання в радянсько-польських відносинах... – С.81–82.
- ⁷¹ Archives of Hoover Institution of War, Revolution and Peace. – Ф.17. – Оп.109. – Спр.84. – Арк.103–104.
- ⁷² *Мельтюхов М.И.* Советско-польские войны... – С.98–99.
- ⁷³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.42. – Арк.33–34.
- ⁷⁴ *Ленін В.І.* Неизвестные документы. 1891–1922 гг. – С.400. Текст першої записки оприлюднений, другої – ні (див.: Archives of Hoover Institution of War, Revolution and Peace. Trotsky collection. – Вох.7–31. – P.1).
- ⁷⁵ Дослідники звертали увагу на цей факт. Див.: *Wandycz P.* Soviet-Polish Relations, 1917–1921. – P.256–257.
- ⁷⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.43. – Арк.17.
- ⁷⁷ Там само. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.97. – Арк.28; Двенадцатый съезд РКП(б). 17–25 апреля 1923 года. Стенографический отчёт. – М., 1968. – С.480.
- ⁷⁸ Двенадцатый съезд РКП(б). 17–25 апреля 1923 года. Стенографический отчёт. – М., 1968. – С.480.
- ⁷⁹ 10 жовтня 1920 р. «Правда» опублікувала статтю Й.Сталіна «Політика радянської влади з національного питання в Росії», де він висловлював ці ідеї.
- ⁸⁰ Українські історики вже звертали увагу на таке ставлення до України з боку Й.Сталіна (див.: *Нагорна Л.П.* Позиція України у новоствореній союзній державі: 20-ті роки крізь призму 90-х // Укр. іст. журн. – 1993. – №1. – С.3–15).
- ⁸¹ Див.: *Васильєв В.Ю.* Україна в політиці радянського керівництва напередодні Другої світової війни // Укр. іст. журн. – 2005. – №1. – С.4–15.

This article analyzes the changes in the theoretical views on «world revolution» and «the construction of communism» of the leaders of RCP(b) and CP(b)U and their political activity during the Soviet-Polish war of 1920.